

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ БІЛІМ БАСҚАРАМАСЫ
Ж.ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ ЖОҒАРЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
КОЛЛЕДЖІ

«ЖАҒАНША ОҚУЛАРЫ»

**«ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫ ҰЛТТЫҚ ТӘУЕЛСІЗДІК
ЖОЛЫНДА: XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШИРЕГІ»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция**

**«КАЗАХСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ НА ПУТИ К
НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ: ПЕРВАЯ
ЧЕТВЕРТЬ XX ВЕКА»
международная научно-практическая
конференция**

**KAZAKH INTELLIGENCE ON THE WAY TO NATIONAL
INDEPENDENCE: FIRST QUARTER OF THE XX
CENTURY
International scientific and practical conference**

Мазмұны/ Содержание	
ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫС/ ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ	
<i>Егізбаев Серік Рахметоллаұлы</i> Батыс Қазақстан облысы әкімі орынбасарының құттықтау сөзі	6
<i>Рысбеков Тұяқбай Зейітұлы</i> ОРАЗ ИСАЕВ – МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ	8
<i>Берекет Бақытжанұлы Кәрібаев</i> М.ТЫНЫШПАЕВ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	13
<i>Шолпан Забих</i> XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ КӨРНЕКТІ САЯСАТКЕР ЖАҒАНШЫ ДОСМУХАМЕДОВТИҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ И ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДЕЯТЕЛЯ НАЧАЛА XX ВЕКА ЖАХАНШИ ДОСМУХАМЕДОВА	20
<i>Нұрлан Кенжеахмет</i> МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК КӨЗҚАРАСЫ	27
№1-секция	
<i>Бахишева С.М.</i> ЖАҒАНША АТЫНДАҒЫ БІЛІМ ОРДАСЫ: ТАРИХЫ МЕН БҮГІНІ	30
<i>Ахметов Мереке Гұсманұлы</i> ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ФИЗИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ	32
<i>Байзуллина Нұргүл Мақсұтқызы</i> ЕР ЕСІМІ-ЕЛ ЕСІНДЕ	35
<i>Баймуханова Гульжан Қыздарбайқызы</i> АЛАШ ТАҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫ	39
<i>Балыков Б.А.</i> ПОНЯТИЕ «ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ» В ИСТОРИИ ПЕДАГОГИКИ	43
<i>Батырханова Армангуль Айдаровна</i> <i>Нурушева Нургуль Муратовна</i> ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ОБНОВЛЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ	48
<i>Білісбекова Динара Білісбекқызы</i> ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕНІ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	52
<i>Кинжекова Р.С.</i> <i>Жаксылыкова Нурдана Бакытовна</i> АБАЙДЫҢ АДАМГЕРШЛІК ТӘРБИЕСІ ЖӨНІНДЕГІ ОЙЛАРЫ	55
<i>Казкенова Сауле Тургуновна</i> <i>Ибраева Анар Кусаиновна</i> ЖҮСПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫ – РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҒЫМЫЗ	59
<i>Кайрлиева Алтынгүл Жақсыгүлқызы</i> ЖАҒАНША ЖОЛЫМЕН» ЭКСПЕДИЦИЯСЫ - ТӨЛ ТАРИХЫМЫЗДЫ ТАНЫТУДАҒЫ МАҢЫЗДЫ ҚАДАМ	62
<i>Жахметова Б.К.</i> АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАСЫ	69

қыркүйекте қабылданған арнайы қаулысының шеңберінен әлдеқайда шығып жатқан құтқару шараларын ұсынды. Бұл хатқа қосымша осы жағдайларды баяндайтын РСФСР ХКС төрағасының орынбасары Т.Рысқұловтың хаты да Сталинге тікелей жолданды. Сталин бұл мәліметтерге сенбей бірнеше комиссия жіберіп, тек 4 ай өткен соң ғана (21 қаңтар 1933ж.) Голощекинді Қазақстандағы жұмысынан босатып, Л.И.Мирзоянды тағайындады.

1933 ж. шілдеде БКП(б) Қазақ Өлкелік Комитетінің VI Пленумы Исаевтың «Ауылдағы жұмыс және мал шаруашылығын дамыту туралы» баяндамасын талқылап, Қазақстандағы «өрескел саяси қателіктер мен бұрмалауларға» қатал баға берілді. Исаев көшіп кеткендерді отырықшыландыру және оларға шаруашылық жағдай жасау жөніндегі республикалық комиссияны басқарды. Бұл саладағы жағдай 1933-1935 жылдары түзетілді.

Әрине, авторитарлық басқару және жеке басқа табыну жағдайында бұл батылдықтар жауапсыз қала беруі мүмкін емес еді. Голощекинді орнынан алғаннан кейін Сталин Мирзоянмен әңгімесінде Ораз Исаевқа шын ниетпен баға бермегендігін «көсемнің» кейінгі қимыл-әрекеті дәлелдейтін сияқты. Сталин: «Исаев жергілікті халықтан шыққан. Қазақстанды барлық жағынан білетін кісі. Ол іскер адам, Голощекинмен бірге асыра сілтеуге қатысса, енді сенімен бірге жіберген қателерді түзетуге қатыссын» деген пікір айтқанды.

Алайда, 1938 жылы 31 мамырда О.Исаев Москваға шұғыл шақырылып поезд үстінде тұтқындалды да, 1938 жылы 29 тамызда әскери коллегияның қаулысымен атылды. О.Исаевтың Жоғарғы Кеңестің мүшесі, БКП(б) XVII съезінде сайланған Орталық комитетінің мүшесі екеніне қарамастан, Сталин оны тұтқындауға рұқсат берді. Исаев 1956 ж. СССР Жоғарғы Кеңесінің қаулысымен қылмыс болмағандықтан толық ақталды. Қазіргі жасампаз істер уақыты зерттеушілерді күллі тарихымыздың қалтарыстарын қамтитын байыпты тұжырымдар жасауға шақырады. Ал қазіргі таңда белгілісі – осы уақыт О.Ж.Исаев пен оның замандастарының есімі жабылған жала мен жағылған күйеден тазартылғанмен, олардың өмір жолы мен қызметін зерттеу енді ғана қолға алынды. О.Исаевтың қысқа, бірақ адамгершілік тазалығы мен шындық үшін күресе алатын, оны соңына дейін қорғай алатын принциптерге тола өмірі А.М.Горькийдің айтқанындай «олардың рухани табандылығы мен рухани сұлулығына қуанышты сүйсінушілік» шақырады. Сондықтан да халқымыздың адал ұлы О.Исаевтың рухын ардақтай білу кейінгі ұрпақ мерейін арттыра берері сөзсіз.

М.ТЫНЫШПАЕВ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Берекет Бақытжанұлы Кәрібаев
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі,
ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры,
тарих ғылымдарының докторы.*

«Ұлттық сананы оятып, оны дамытуда тарихтың атқаратын рөлін ешбір қоғамдық ғылым атқара алмайды» деген қағидаға сай XX ғасырдың басы мен алғашқы ширегінде қазақ ұлтының зиялы қауым өкілдерінің ең белсенділері мүмкіндігінше қазақ тарихының әртүрлі мәселелеріне арналған зерттеу мақалалары мен еңбектерін жарыққа шығарады. Солардың қатарында Мұхамеджан Тынышпаевтың алар орны ерекше. Оның ерекше назар аударған мәселелеріне - қазақ халқының этногенезі, қазақ ру-тайпаларының тарихы, қазақ хандығының саяси тарихы і және тағы басқа мәселелер болды.

Мұхамеджан Тынышпаев (1879-1937) – ХХ ғасыр басындағы Алаш қозғалысының көрнекті жетекшілерінің бірі, саяси қайраткер, қазақ ұлтынан шыққан алғашқы теміржол инженері, сонымен бірге 20-шы жылдардың ортасында қазақ тарихы бойынша көлемді еңбектер жазған тарихшы да. М.Тынышпаевтың өмірі мен шығармаларын зерттеп, ХХ ғасырдың 90-шы жылдарының басында оның шығармаларын жинақтап шығарған тарих ғылымдарының докторы, профессор А.С. Такенов пен Б.Байғалиев оның шығармаларын «Саяси тақырыптар», «Ғылыми жұмыстар» және «Өлкетанушылық зерттеулер мен экспедициялар» деп үш топқа бөледі[1].

М.Тынышпаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі оның ХХ ғасырдың 20 жылдарындағы шаруашылық өмірдегі басшылық қызметі, ағартушылық пен педагогтық, ғылыми салалардағы жұмыстары жеке-жеке арнайы зерттеулерді қажет ететін тақырыптарға жатады. Біз бұл мақаламызда тұлғаның ғылыми саладағы, оның ішінде Қазақстан тарихының ортағасырлардағы этносаяси мәселелері жөнінде пікірлеріне ғана тоқталамыз.

М.Тынышпаевтың Қазақстан тарихына қатысты ғылыми жұмыстары 1924-1927 жылдар аралығында жарық көреді[2; 3; 4; 5]. А.С.Такенов пен Б.Байғалиевтың М.Тынышпаевтың өмірі мен шығармашылығы туралы жазған кіріспе мақалада оның ғылыми шығармашылығын былайша түсіндіреді: «Тынышпаевтың жұмыстары Түркістан мен Қазақстанның әртүрлі ғылыми қоғамдарының мәжілістерінде жиі талқыланып, баспаға ұсынылып отырылды. Ол Қазақстанды зерттеу қоғамы Сырдария бөлімінің құрметті мүшесі болды. 1927-1928 жж. арналған қоғамның жоспарында М.Тынышпаевтың 30 баспа табақ көлемінде орыс және қазақ тілдерінде «История казахского народа» атты кітабын шығару жоспарда тұрды. Өкінішке орай, автор архивының жойылуына байланысты осы қолжазбаның және тағы басқа да қолжазбалардың тағдырын анықтау қиынға түсіп отыр»[1,12]. Дегенменде, өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басында М.Тынышпаевтың кейбір ғылыми мақалалары жеке жинақ түрінде баспадан шықты[6].

М.Тынышпаевтың қазақ тарихындағы ерекше назар аударған мәселелеріне – қазақ халқының шығуы, қазақ халқын құраған ру- тайпалардың ежелгі замандардан ХІХ ғасырға дейінгі тарихы, олардың ұрандары мен таңбалары, шежіресі, Қазақ хандығының құрылуы мен ХVІ-ХVІІІ ғғ. тарихы, жоңғарларға қарсы күрес мәселелері жатады. Бұл мәселелердің бәрін ортақ бір тақырыпқа жинақтасақ, онда ғалымды қызықтырып, қалам сілтеткен тақырыпты – қазақ халқының этносаяси тарихы деп атауға болады. Осы тақырып шеңберінде Қазақ халқы қашан пайда болған?, «қазақ» сөзі қандай мағына береді?, Қазақ хандығы қашан және қалай құрылған? деген сұрауларға ғылыми негізде жауап беруге болады. М.Тынышпаев осы мәселелерге жайдан-жай келе қоймаған секілді. Қазіргі күннің өзінде де бұл мәселелер жөнінде Отандық тарих ғылымы бір жақты жауап бере алмайды. Ал өткен ғасырдың 20-шы жылдарында бұл мәселелер әрбір көзі ашық, оқымысты қазақты қызықтыратыны белгілі. Ал ондай күрделі ғылыми мәселеге тек қана білімі мен біліктілігі, ізденімпаздығы мен парасаттылығы, ой-өресінің кеңдігі, сондай-ақ ұлтжандылығы басым адамдардың баратындығы белгілі жайт. Оған қоса 1924 жылы Ташкентте ашылған Қазақ Педагогикалық институтына оның оқытушы болып шақырылуы, онда белгілі шығыстанушы-ғалым, академик В.В.Бартольдпен жақын араласуы М.Тынышпаевтың қазақ халқының этносаяси тарихы мәселелеріне қалам сілтеуіне әсер етсе керек. Осы жерде М.Тынышпаевтың В.В. Бартольдпен қарым-қатынасына байланысты мынадай бір жағдайды айта кетсек дейміз.

1925 жылы 2 желтоқсанда В.В. Бартольдтың «Түркістан Моңғол жаулаушылығы дәуірінде» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғауына 25 жыл толуына орай, ғалымның Түркістандық достары, шәкірттері мен оқытушылары оған сый ретінде ғалымды қызықтыратын тақырыптарға жақын өз мақалаларын жинақ ретінде шығаруды ойластырады. Әртүрі жағдайларға байланысты жинақ тек 1927 жылы жарық көреді. Жинаққа енген 35 ғылыми мақала тарих, археология, антропология, этнография, филология, экономика және библиография атты жеті бөлімге жіктеліп беріледі. Тарих

бөлімінде В.Вяткин, А.А. Семенов, А.Э. Шмидт секілді белгілі тарихшы ғалымдармен бірге М.Тынышпаевтың «Ақтабан-шұбырынды» атты мақаласы жарық көреді. Ал археология бөлімінен П.П.Иванов, М.Е.Массон, И.И.Умняков, Л.А.Зиминдермен қатар қазақ халқының XX ғ. басындағы келесі бір қайраткері Х.Д.Досмұхамедовтың Бұхарадағы Көгелташ медресесіне қатысты мақаласын көруге болады[7,57-68]. М.Тынышпаев пен Х.Досмұхамедов мақалаларының бұл жинаққа енуі біріншіден, олардың академик В.В. Бартольдқа деген сый-құрметі мен онымен қарым-қатынасын көрсетсе, екіншіден, жинақты құрастыру үшін құрылған бастама топтың оларды ғалым ретінде мойындағанын көрсетеді.

М.Тынышпаевтың қазақ тарихына қызығушылығы студент кезінен бері пайда болса керек. 1924 жылға дейін ол әртүрлі қоғамдық, саяси, шаруашылық бағыттарда қызмет атқарса да, қазақ тарихына қатысты әдебиеттер мен материалдарды үнемі оқып-танысып, жинап жүргендігін, ол көтерген мәселелер мен қолданған әдебиеттерден көруге болады. Оған дәлел ретінде біз оның негізгі жұмыстарының бірі – «Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар» (Материалы к истории киргиз-казакского народа) атты мақаласында пайдаланылған әдебиеттері мен деректерін жатқызамыз. Онда М.Тынышпаев 30-дан аса шығыстанушы-ғалымдардың (Харузин, Бартольд, Говерт, Аристов, Вамбери, Карамзин, Рычков, Фишер, Голубовский, Лэн Пуль-Стэнли, Веселовский, Левшин және т.б. еңбектері мен 10-нан аса жазба деректер мен архивтік материалдарды (Әбілғазы, Карпини, Мұхаммед Салих, Тизенгаузен, Мұрат Мөңкеұлы, «Материалы по киргизскому землепользованию» атты статистикалық жинақтар және т.б.) пайдаланады. Осыншама әдебиеттер мен материалдарды игеру, оларды өте тиімді пайдалана білу белгілі бір дәрежеде тарихи дайындықты қажет етеді. Ол кәсіби тарихшы болмаса да, оның ғылыми жұмысқа осындай дайындықпен келуі – біріншіден, тарихқа деген оның қызығушылығын, екіншіден – оның білім деңгейін, үшіншіден – сол кездегі ғылыми ортаның әсерін көрсетеді. Оның ғылыми мақалаларын талдау барысында қазақ тарихының ең күрделі мәселелеріне терең бойлағанын көруге болады. Сонымен бірге ол өз ұлтының нағыз ұлтжанды азаматы ретінде ұлт тарихын теріс бұрмалағандарға, қате пікірлер айтып, кереғар тұжырым жасағандарға батыл тойтарыс беріп, олардың қателерін сынға алады.

Жалпы алғанда, М.Тынышпаевтың 1924-1928 жылдар ішіндегі ғылыми шығармашылығына баға бере келе, қазақ халқының тарихын зерттеуде өзіндік үлес қосқан деуге болады. Енді сол мәселелерге тоқталсақ.

М.Тынышпаевтың Қазақстанның ежелгі және ортағасырлардағы тарихын жетік меңгергендігін оның А.П.Чулошниковтың қазақ тарихына арналған (Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Оренбург, 1924) еңбегіне берген сын-ескертпеден көруге болады[1,49-66]. 15 беттен тұратын ескертпеде ол 90-ға жуық автордың қателіктері мен кемшіліктерін, пікірлері мен тұжырымдарын көрсетіп береді. Солардың бір-екеуіне назар аударалық.

«62 бет. Автор Шыңғыс ханның наймандармен одағы туралы айтады, ал ол жөнінде ешбір тарихшы жазбаған, керісінше, наймандар Шыңғыс ханның бітіспес жауы болып, батысқа қашады, бірақ та олар монғолдарға бағынуға мәжбүр болған. Одан арғы Шыңғыс ханның күшею тарихы онша дұрыс баяндалмаған, ал кей жерлерде қате берілген»[1,53].

«103 бет. Автордың айтуы бойынша бұл «қашқындар» (А.П.Чулошников «қашқындар» деп Керей мен Жәнібек сұлтандардың жанындағыларды айтып отыр – Б.К.) ұйымдасқан мықты бірлік құру үшін өз араларында ерекше хандық биліктің қажет екендігін сезінген. Ең алдымен, автордың жазып отырған «бүлікшіл және ешкімге бағынбайтын қарақшылардың» кенеттен өз араларында күшті ұйымдасқан мықты хандық билікті құрмақ болды деген пікірін сынап келе», - М.Тынышпаев А.П.Чулошниковтың «барлық халықтардың, барлық елдердің дамуы тарихын экономикалық факторлар анықтайды, қазақтардың тарихына да бұл фактор қатысты деген бұған дейін айтылған ойы жаңа мемлекеттің қалыптасуында басты факторды қайдағы бір баскесер қашқындар

атқарды деп жазуы ешбір қисынға симады», - деп жазады[1,55-56]. Осылайша, М.Тынышпаев А.П.Чулошников кітабының әр бетіндегі ой-пікірлерге қарсы сын айтып, өзіндік тұжырымдарын білдіріп отырады.

Ал сын-ескертпенің соңында мынадай жалпы қорытынды жасайды:

«1. Кітаптың төрттен бірінің қазақтарға қатысы жоқ.

2. Автор негізгі тарихи оқиғаларды түсінбеген, қазақ халқының шығуын білмеген, ру-тайпалық бөлінуді, олардың бір-бірімен өзара байланыстарын шеше алмаған, халық тарихы мен әулет тарихын шатастырған, басты оқиғаларға назар аудармай, ұсақ нәрселерге көп көңіл бөлген, тілді білмеуі үлкен кемшілік, аңыздарды тиімді қолдана алмай, терминдерді, теңеулерді (халық, тайпа, ру) ретсіз пайдаланған.

3. Тарихи оқиғаларды біресе материалистік дүниетаным тұрғысынан шығарса, біресе жеке адамдардың іс-әрекеттерінің нәтижесі деп қарастырады.

4. Түсініктемелердің, қосымшалардың көп бөлігін тікелей деректерден алғандай етіп көрсетеді және кейбір тұжырымдарды өзіндік етіп көрсетпесе болады, ал олардың бәрі дерлік Вельяминов-Зерновтың 2-ші кітабынан көшіріліп алынған.

5. 8 және 9 тараудың жекелеген тұстары ғана қағанаттанарлықтай жазылған.

Осыларды айта келе біз, А.П. Чулошниковтың кітабын салмақты ғылыми жұмыс деп есептеміз.

20/II – 1925. М.Тынышпаев»[1,66].

М.Тынышпаевтың бұл сын-ескертпелерімен терең таныса келе мынадай ой-пікірлер айтуға болады.

Біріншіден, оның ежелгі және ортағасырлардағы қазақ тарихының тек өзекті, күрделі ғана емес, қарапайым мәселелерін де жетік білгендігін байқаймыз.

Екіншіден, сын-ескертпені ғылыми негізде жазуда В.В. Бартольдтың стилі мен ықпалының бар екендігі байқалады.

Үшіншіден, біздің ойымызша ең басты пікірге – М.Тынышпаев қазақ тарихы туралы кітап жазып, қазақ тарихының «атасы» атанбақ болған, сол арқылы қазақ халқының рухани байлығына қожалық етпек болған адамдарға қазақ тарихының жоғын жоқтайтын, көсегесін көгертетін адамдардың бар екендігін, қазақ тарихын, халықтың рухани байлығын сырттан келген ешкімге билеттіріп қоймайтындығын дәлелдеп көрсетеді. Мұндай қадамдар өз ұлтын, халқын сүйген, үлкен жүректі, терең білімді азамат-тұлғалардың ғана қолынан келсе керек.

М.Тынышпаевтың ғылыми жұмыстары ішіндегі ең іргелісі, ең көлемдісі және ғылыми жағынан ең маңыздысы – 1924 және 1925 жылдары Ташкент қаласындағы Орыс Географиялық қоғамының Түркістан бөлімінде оқылып, 1925 жылы «Материалы к истории киргиз-казакского народа» деген атаумен жарық көрген еңбегі[2]. Еңбек 4 бөлімнен тұрады, жалпы көлемі – 76 бет. Бірінші бөлім – «Қырғыз- қазақ руларының шежіресі» (4-30 бб), екінші, негізгі бөлім – «Қырғыз-қазақтардың шығуы және Қазақ халқының құрылуы тарихы» (31-62 бб.) деп аталады. Үшінші бөлім (63 б.) – «Қырғыз-қазақтардың 1917 жылдағы саны» деп аталып, рулар мен уездер бойынша кесте түрінде берілсе, төртінші бөлімде (64-76 бб.) «Қазақ руларының шежіре-кестесі әр жүз, әр тайпа бойынша жүйелі түрде ұсынылады».

Енді осы еңбекте қарастырылған мәселелер бойынша М.Тынышпаевтың пікірлерін талдап көрелік.

Автор қазақ руларының шығу-тегі мәселесіне кіріспес бұрын тақырыптың маңыздылығын, өзектілігін көрсете келе, алдына мынадай мақсат қояды. «Қазақ халқының тарихы бойынша көп жазылған, солардың ішінде тек қана В.В. Вельяминов-Зернов пен А.Левшиннің зерттеулерін ең негізгілері деуге болады. Қалған авторлар олардан көшіріп алған немесе тың ештеңе қоспаған. Тек Н.Аристов қана өзінің түрік халықтарының, оның ішінде қазақтардың да ру-тайпалық құрамына арналған зерттеуімен ерекшеленеді. Қазақтар туралы зерттеген авторлар әртүрлі деректерден тек «қазақ» сөзін іздестіріп, бұл тайпаға әрбір кезеңде түрік-монғол тайпалары қосылып отырған деп

есептейді. Бірақ та ешкім қазіргі қазақ руларының қайсысы бұрынғы «қазақтардың» ұрпақтары екендігін анықтамады, тіпті оны мәселе етіп көтермеді. Аристов қазіргі қазақтардың тайпалық құрамын талдай отыра, жекелеген рулардың өткеніне қысқаша тоқталады. Қазақ халқын құраған әрбір тайпаның шығу-тегін алдын-ала қарастырмайынша, олардың қай кезеңде кіммен байланыста болғандығын анықтамайынша, қазақ халқының жалпы тарихи тағдырын білу мүмкін емес. Сол себепті де біз алдымызға қысқаша түрде хронологиялық тәртіппен әрбір рудың шығу-тегін баяндауды мақсат еттік»[1,68].

Қазақ халқының шығу мәселесіне келгенде М.Тынышпаев сол жылдардағы тарих ғылымы үшін батыл тұжырымдар жасайды. Бұл мәселе жөнінде сол кезде екі пікір үстем болатын. Біріншісі – Константин Порфирородныйдың, парсы ақыны Фирдаусидың деректерінде кездесетін косог немесе казактар – XV ғасырдағы қазақтардың арғы ата-бабалары, бірақ та ол екі қазақтың арасындағы генетикалық байланыс анықталмаған; екіншісі – қазақтар тарих мінберіне тек XV ғасырдың ортасында шыққан деген пікірлер. Басқа пікірлер ол кезде әлі пайда болмаған еді. М.Тынышпаев бұл мәселе бойынша бірінші пікірді қостайды да, одан кейін алдына X ғасырдағы косогтар мен XV ғасырдағы қазақтар арасында генетикалық байланыстардың бар екендігін дәлелдеуді мақсат етеді. Осы жолда ол өзіне дейінгі авторлардың еңбектері мен орыс тіліне аударылған араб, парсы, шағатай, түрік, татар тілдеріндегі тарихи деректердің мәліметтерінде кездесетін «косог», «Казахия», «Кашек», «косог князи», «касах», «Озак», «Азак», тіпті б.э. I ғасырының тарихшысы Плинийде айтылатын «Азоки» атауын «Азак» сөзіне сәйкес келтіріп, Геродотта кездесетін «Алазон» атауын «Алшын» сөзімен байланыстыра келе, мынадай жалпы қорытынды жасайды: «Геродоттағы (б.э.д. V ғ.) «Алазондардың», Плинийдағы (б.э. I ғ.) «Азокилардың» «Алшындармен» және «қазақтармен» ұқсастықтары бар екендігін жоққа шығармаймыз. Ал Святослав пен Мстислав және Константин мен Фирдауси тұсындағы «косогтар» мен XV ғасырдағы «қазақтар» арасында генетикалық байланыстың болғандығы сөзсіз деп есептейміз»[1,121].

Қазіргі таңда Отандық тарихнамада бұл пікірдің негізсіз екендігі дәлелденіп отыр. Дегенменде, өткен ғасырдың 20-шы жылдарында М.Тынышпаевтың бұл тұжырымы қазақ зиялылары арасында қызу қолдау табады. Өйткені, бұл жылдарда Алаш зиялылары саяси күресте жеңіліс тапса да, идеялық жағынан әлі де болса күресіп жатқан болатын. Саяси күрес ғылыми кеңістікке ауысып, онда Қазақстанның байырғы тұрғындары қазақтар, олар бұл жерде XV ғасырдан бері емес, одан ары 500, 1000 жыл бұрын өмір сүрген деген пікірді негіздеу қажет болатын. М.Тынышпаев өз пікірін «қазақ» сөзіне ұқсас атаулар арқылы дәлелдеуге тырысады. Қазіргі кездегі тарих ғылымы археологияның, ғылыми айналымдарға енгізілген тың жазба деректердің, сондай-ақ жаңа әдіс-тәсілдердің көмегі арқылы қазақ халқының шығу-тегін оғыз-қыпшақтармен (IX-XIII ғғ.), түрік тайпаларымен (VI-VIII ғғ.) сақ, үйсін, қаңлы, ғұндармен (б.э.д. VII – б.э. V ғғ.) байланысты екендігі толық анықталған. Олай болса, М.Тынышпаевтың сол кездегі дәлелдеулері, қолданған тәсілдері қате болса да, түпкі ойының дұрыс екендігін өмірдің өзі көрсетіп отыр деуге болады. Алб сол жылдарда мұндай батыл ғылыми тұжырымды саяси, идеялық күрестерде әбден ысылған үлкен жүректі, өз елін сүйетін азаматтың ғана айта алатынын дәлелдеп жатуды артық деп санаймыз.

М.Тынышпаевтың ерекше ден қойып, назар аударған тағы бір маңызды тақырыбына – Қазақ хандығының құрылуы жөніндегі мәселе жатады. Егерде ол мәселені қазақ халқының шығуы мәселесімен салыстырар болсақ, онда бірінші мәселе жөнінде әртүрлі авторлардың көптеген тұжырымдары болып оларды белгілі бір принциптерге сай топтастыруға болса, екінші мәселе жөнінде зерттеулер мүлде жоқ болатын. Тек қана В.В. Вельяминов-Зерновтың «Исследования и Касимовских царях и царевичах» атты еңбегінің екінші томына «Тарих-и Рашидиден» аударылған Керей мен Жәнібек хандардың Әбілқайыр ханнан бөлінуі жөнінде мәліметтер белгілі болатын. М.Тынышпаев болса Қазақ хандығының құрылуын сол дәуірдегі тарихи дамулармен, тарихи процестермен

байланыстыра қарастырады. «Қазақ хандығының құрылу тарихы Алтын Орда тарихымен тығыз байланысты», - деп айта келе, М.Тынышпаев: «Сондықтанда қарастырып отырған мәселені ұғыну үшін Алтын Орда өміріндегі маңызды тарихи оқиғаларды қысқаша еске түсіріп, олардың Қазақ хандығының құрылуымен байланыстылығын көрсетейік», - деп жазады. Автордың бұл пікірі - әлі күнге дейін осы мәселе жөнінде дұрыс пікірлердің бірі деп саналады. М.Тынышпаев Алтын Ордада Батый әулетінің билігі жойылғаннан кейін 20 жыл бойы Жошының үш ұлы: Орда Ежен, Шибан және Тұқай Темір ұрпақтары арасында болған тақ үшін күрестерді – сарай төңкерістері деп, Алтын Орда ішіндегі соғыстарға жатқызбайды. Оның пікірінше, Алтын Ордадағы өзара соғыстар Орыс пен Тоқтамыс хандардың күресімен басталған. Бұл пікірмен келісе қою қиын. Бердібек ханның өлтірілуінен кейін көп ұзамай-ақ Алтын Орда екі бөлікке бөлініп, сол қанатта Орыс хан басқарған жеке Ақ Орда құрылса, оң қанатта тақ үшін таластардың жүргені белгілі. Тоқтамыс – Ақ Орда құрамындағы бір ұлысты (Маңқыстау) басқарған Тойқожа оғланның ұлы. Орыс хан мен Тоқтамыс арасындағы күрестер – Ақ Орда тағы үшін болған соғыстарға жатады.

XV ғасырдың I жартысы – Алтын Орда тарихында саяси бытыраңқылықтың күшейіп, жекелеген хандықтардың құрылуымен ерекшеленеді. М.Тынышпаевтың көрсетуінше осы кезде Қазан (1439), Қырым (1449), Сібір, Әбілқайыр, Қазақ, Астрахан хандықтары және Ноғай Ордасы пайда болады[]. Оның пікірінше, осы жаңадан пайда болған мемлекеттер XV ғасырдың ортасынан бастап, жеке, дербес мемлекеттер ретінде қалыптасып болады да, олардың арасында болған соғыстар – көршілес мемлекеттер арасындағы соғыстарға жатады. Қазақ хандығының құрылуында осы мәселелер маңызды роль атқарады деген тұжырымды білдіреді ол. Бұл пікір оның жалпылама айтқан пікірі болса, Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Моғолстанға көшіп келген Керей мен Жәнібек хандар – Қазақ хандығының негізін қалады деген пікірі – осы мәселе бойынша нақты пікірге жатады. М.Тынышпаевтың бұл нақты пікірі, әрине, сол кез үшін жаңалық болып саналмаса да, оның Қазақ хандығының құрылуын жеке, кездейсоқ, оқиғаның нәтижесі емес, керісінше, XV ғасыр ортасындағы тарихи дамулар процесінің қорытындысы деп қарастыруы – сол кез үшін тың ғылыми тұжырым болып саналады.

М.Тынышпаевтың Қазақ хандығының құрылуы мен қазақ халқының қалыптасуының аяқталуы кезеңіне қатысты деректік жағынан дәлелденбеген бір ойының дұрыс екендігі қазіргі кезде расталып отыр. Ол былай деп жазған болатын: «Жәнібек пен Керейдің жанындағы рулардың басым бөлігі Барақ, Орыс және осы әулеттің хандарына бағынған. Олай болса, Жәнібек пен Керейді қолдаған рулар тобы басқалар айтып жүргендей кенеттен – 1456 жылы пайда болған жоқ, ол топ бірнеше ондаған жылдар бұрын пайда болған. Егерде ол жөнінде тарихи деректерде айтылмаса, оның себебіне оған ешкімнің назар аудармауы жатады»[1,131].

XX ғасыр басында, яғни М.Тынышпаевтың кездерінде қазіргі бізге белгілі көптеген тарихи шығармалар, атап айтсақ, «Тарих-и Абулхайр-хани, «Михман-наме-йи Бухара», «Маджму ат-тауарих», «Тауарих-и гузида-йи нусрат-нама» және т.б. тарих ғылымына белгісіз еді немесе олардың мәліметтері ғылыми айналымға енгізілмеген болатын. Егерде осы аталған шығармалардың мәліметтері XX ғасыр басында белгілі болған болса, онда М.Тынышпаев жоғарыда болжам ретінде айтқан ойын ғылыми негізде сол жылдарда-ақ ғылыми негізде керемет дәлелдеп берген болар еді. Осы жолдардың авторы өзінің соңғы жылдардағы зерттеулерінде М.Тынышпаев ойларының дұрыс екендігіне көзін жеткізді. Біз сілтемеде көрсетілген еңбектерімізде XV ғасырдың бірінші ширегінен бастап Шығыс Дешті Қыпшақта өмір сүрген тайпалардың жалпылама атаумен «көшпелі өзбектер» деп аталғандығын, Ахсикенти олардың 92 тайпадан тұратындығын, Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани оларды «шибандықтар», «маңғыттар» және «қазақтар» деп үшке бөлгендігін деректерге сүйеніп айтып өткенбіз. Сондай-ақ 92 тайпаның қайсыларының осы үш топқа жататындығын қарастыра келе, біз Жалайыр, Арғын, Алшын, Қыпшақ, Керей, Қоңырат, Найман және т.б. тайпалардың үшінші топқа жататындығын анықтадық. «Қазақтар» деген

атауды Рузбихан Қазақ хандығы құрылып, қазақ атауы этникалық мәнге ие болғаннан кейін, 16 ғасырдың басында (1509 жж.) қолданғандығын, ал «көшпелі өзбектердің» 15 ғасырдың бірінші жартысында-ақ үш топқа бөлінгендігін ескере келе, біз үшінші топтағы тайпалар тобын «ордаежендіктер» деп шартты түрде атадық. Өйткені «шибандықтар» деген атауды Рузбихан Шибан Ұлысы аумағында өмір сүріп, осы әулетті қолдаған тайпаларға қатысты айтса, біз де Орда Ежен Ұлысы аумағында өмір сүрген, осы әулетке адал болған жоғарыда аталған тайпаларды әулет атауымен байланыстырып атадық. Алшын, Арғын, Қыпшақ тайпалары XIII ғасырдың басына дейін жалпы атаумен қыпшақтар деп аталып, Дешті Қыпшақтың негізгі тұрғындары болса, Жалайыр, Найман, Қоңырат, Керей және т.б. түрік тілдес әрі түрік тектес тайпалар монғол шапқыншылығына байланысты Қазақстан аумағына қоныс аударып, жергілікті тайпалармен етене тығыз араласады да түркілену, қыпшақтану процесін өткереді. XIII ғасырдың 20-шы жылдары бүкіл Монғол империясы Ұлыстарға бөлінген кезде Шығыс Дешті Қыпшақтың басым бөлігі Жошы ұлысының құрамына енгізіледі. Өз кезегінде Жошы Ұлысы өз ішінде үш ұлысқа бөлінген тұста Ертіс өзенінен Ырғыз-Торғайға дейінгі жерлер Жошының үлкен ұлы Орда Еженге беріледі. Рашид ад-диннің деректерінен біз жоғарыда аталған тайпалардың Орда Ежен ұлысында өмір сүргендігін көреміз. Орда Еженнен бастап Орыс хан, Барақ хандарға дейін бұл тайпалар ұлыс аумағында өмір сүріп, Ұлыс тарихына (кейіннен Ақ Орда) өз үлестерін қосады. Сөйтіп, бірнеше ғасыр бойы бір ұлыста өмір сүріп, бір әулетке бағынғандықтан жоғарыдағы аталған тайпалар басқа әулетке бағынған тайпаларға қарағанда сәл болса да ерекшеленіп тұрады.

XV ғасырдың 30-шы жылдарына таман шибанилық Әбілқайыр хан өз ұлысында билікке келіп, алдыменен бірнеше жыл бойы күресу арқылы Шибан Ұлысын біріктіреді, маңғыттар олармен одақтасады. Ал 1440 жылдардың соңында Әбілқайыр бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақты саяси жағынан біріктіріп, ортақ этно-саяси кеңістікті қалыптастырады. Саяси жағынан алғанда ол мемлекет - Әбілқайыр хандығы делінсе, этникалық жағынан – «көшпелі өзбектер» деп аталынады. XVI ғасырдың басында «қазақтар» деп аталған үшінші топтағы тайпалар – «ордаежендік» тайпалар болған. Осы ордаежендік тайпалар Орыс ханның шөберелері – Керей мен Жәнібек хандарды қолдап, Моғолстан жаққа көшеді де, жаңа хандықтың этникалық негізін қалайды.

М.Тынышпаев айтып отырған Керей мен Жәнібекті қолдаған тайпалар бірлестігі кенеттен, 1456 жылы бірден пайда бола қойған жоқ, кем дегенде, одан бірнеше онжылдар бұрын пайда болған деген ой-болжамын біз, осылайша бірнеше онжылдарға емес, бірнеше ғасырларға дейін апарып, дәлелдедік. Ғалымның осыдан 80 жыл бұрын айтқан ойының дұрыстығы қазіргі кезде осылай дәлелденіп отыр.

Енді жоғарыда айтқан ой-пікірлерімізді жинақтай келе, мынадай қорытындылар жасаймыз.

Біріншіден, М.Тынышпаевтың А.П. Чулошников кітабына берген сын-ескертпесі оның білім-деңгейін, мәселені терең білетіндігін, көзқарасы мен ұстанымының беріктігін көрсетсе, сонымен бірге қазақ тарихының егесі қазақ жұртының өкілі екендігін, ал басқаларға жалған, өтірік, ғылыми дәлелденбеген пікірлер айтуға жол бермейтіндігін ескерткені деп түсінеміз.

Екіншіден, М.Тынышпаев қазақ халқының тарихын оны құраған ру-тайпалардың тарихын зерттеу арқылы ғана білуге болады деген ұстанымды берік ұстап, алғаш рет жүйелі түрде қазақ ру- тайпаларының тарихын ғылыми негізде алғаш рет зерттеуге кіріседі. Қазақ тайпаларының тарихын б.з.д. V-VI ғасырларына дейін апарады. Қолданған әдістерді қате болса да, өз заманы үшін маңызы өте жоғары болып саналған X ғасырдағы «косоғтар» мен XV ғасырдағы «қазақтар» арасында генетикалық байланыс бар деген ғылыми тұжырым жасайды.

Үшіншіден, ол Қазақ хандығының құрылуын Алтын Орданың ыдырауы кезеңіндегі тарихи процестер барысында болған деп ой айтады да, нақты түрде Әбілқайыр

хандығынан бөлінген Керей мен Жәнібек хандардың негіз қалағандығын тағы да дәлелдеп береді.

Төртіншіден, оның Керей мен Жәнібек хандарды қолдаған тайпалар тобының бір мезгілде қалыптаса қойған жоқ, кем дегенде одан бірнеше ондаған жылдар бұрын қалыптасқан деген ғылыми болжамы қазіргі таңда дәлелденіп отыр.

Осылайша, М.Тынышпаев секілді ХХ ғасыр басындағы Алаштың ардақты азаматтары бар мүмкіндіктерінше еліне, халқына бар салада адал қызмет етіп, қазіргі кездегі әрбір қазақ азаматына үлгі боларлықтай өнеге көрсетіп кеткен дейміз.

Әдебиеттер:

1. Тынышпаев М. История казахского народа. Составители и авторы предисловия проф. Такенов А.С. и Байғалиев Б. – Алматы, 1993. -224 б.

2. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа (Читаны в Туркестанском Отделении Русского Географического Общества в 1924 и 1925 гг.). – Ташкент, 1925. - 76 бет.

3. Тынышпаев М. Киргиз-казаки в XVII- XVIII веках. (Дополнение к «Материалам к истории киргиз-казакского народа»). – Кызыл-Орда, 1926. -14 бет.

4. Тынышпаев М. Отзыв о труде А.П. Чулошникова по истории казак-киргизского народа. – Кызыл-Орда, 1926. - 15 бет.

5. Тынышпаев М.Т. Ак-табан-шубырынды. (Великие бедствия и великие победы казахов). Мына жинақта: В.В. Бартольд Туркестанские друзья, ученики и почитатели. – Ташкент, 1927. -57-67 бб.

6. Тынышпаев М. Великие бедствия...(Ак-табан-шубырынды). – Алма-Ата: Жалын, 1991. -152 с.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ КӨРНЕКТІ САЯСАТКЕР ЖАҒАНШЫ ДОСМУХАМЕДОВТИҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ И ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДЕЯТЕЛЯ НАЧАЛА XX ВЕКА ЖАХАНШИ ДОСМУХАМЕДОВА

*Шолпан Забих,
заң ғылымдарының докторы*

Қайырлы күн, ханымдар мен мырзалар! Құрметті конференцияға қатысушылар!

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні қарсаңында осындай маңызды шараға шақырғаны үшін ұйымдастырушыларға алғысымды білдіргім келеді. Тәуелсіздік ежелден бері біздің басты құндылығымыз, қазақ халқының өз жерінің және тағдырының иесі болу құқығы үшін сан ғасырлық күрестегі жеңісінің тәжі болды. Бүгін біз қасиетті өлкенің тарихының бірнеше мыңжылдықтары бар екенін еске ала отырып, ата-бабаларымыздың естелігі мен жасаған істеріне құрметпен қараймыз.

Қазақ халқының ұлы перзенті, қазақ зиялыларының көрнекті өкілі Жаһанша Досмұхамедовтің есімі Ұлы қазақ даласының аумағында тәуелсіз мемлекет құру идеясымен тығыз байланысты. Орал әскери училищесінің, содан кейін Ресейдегі ең жақсы оқу орындарының бірі – Мәскеу императорлық университетінің беделді заң факультетінің түлегі, «Алаш» партиясы мен «Алаш-Орда» үкіметінің жетекшілерінің бірі, «Алаш-Орда» батыс бөлігінің басшысы, Бүкілресейлік мұсылман кеңесі төрағасының орынбасары,